

ТИПОЛОГІЯ ДІЄСЛІВ**СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «РУХ» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У статті здійснено класифікацію дієслів руху та встановлено критерії їх поділу. Виділено чотири лексико-семантичні групи (ЛСГ) відповідно до ролі суб'єкта у процесі руху. Виявлено також додаткові критерії семантичного розмежування дієслів у межах кожної ЛСГ.

Ключові слова: дієслова руху, сема, семантичне поле, лексико-семантична група, типологія.

Надежда Папидзе. ТИПОЛОГИЯ ГЛАГОЛОВ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ДВИЖЕНИЕ» В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье осуществлена классификация глаголов движения и установлены критерии их разграничения. Выделены четыре ЛСГ в соответствии с ролью субъекта в процессе движения. Установлены также дополнительные критерии семантического разграничения глаголов в пределах каждой ЛСГ.

Ключевые слова: глаголы движения, сема, семантическое поле, лексико-семантическая группа, типология.

Nadiya Papidze. THE TYPOLOGY OF VERBS OF SEMANTIC FIELD «MOTION» IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

In this article the classification of verbs of motion is made and the criteria of their delimitation are found. Four lexical-semantic groups according to the role of the subject in the process of moving are singled. Additional criteria of semantic delimitation of verbs within the lexical-semantic groups are also identified.

Key words: verbs of motion, seme, semantic field, lexical and semantic group, typology.

Дієслова є репрезентаторами мовного динамізму, а, отже, значна кількість дієслівних лексем містить у своїй структурі частку «рухової семантики». Саме у цьому й полягає складність та неоднозначність встановлення континууму лексем, що формують семантичне поле «рух» у сучасній українській мові.

В українському мовознавстві дієслова руху неодноразово були об'єктом аналізу у різних аспектах: семантику назв руху досліджувала Т. М. Орлова [7], словотвірні гнізда коренів зі значенням руху – М. П. Лесюк [6], префіксальну сполучуваність дієслів руху – Н. В. Лахно [5], структурно-семантичну типологію словотвірних парадигм дієслів просторової локалізованості (в зіставленні української та польської мов) – Л. В. Сегін [8] тощо.

Початковий етап будь-якого аспекту дослідження лексики (семантичного, словотвірного і т. д.) – це створення внутрішньої класифікації, порівняймо: М. П. Лесюк, досліджуючи словотвірні гнізда, виокремив та поділив вербативи руху на основі вказівки на односпрямованість / різноспрямованість [6]; Л. В. Сегін, досліджуючи словотвірні парадигми двох мов, здійснив семантичну диференціацію на основі абстрактної категоріальної семи [8]. Таким чином, ціль подальшого дослідження лексем прогнозує їх внутрішній семантичний поділ. На думку Л. Васильєва, «загальноприйнятної класифікації дієслівної лексики, як відомо, немає, та й навряд чи вона взагалі можлива, оскільки будь-яка класифікація зумовлюється якимись принципами й аспектами, а вони визначаються цілями й завданнями дослідження» [2, с. 39].

Актуальність нашої роботи зумовлена необхідністю створення логічно цілісної типології вказаних вербативів з метою опису та подальшого дослідження їх словотвірних потенцій у межах словотвірних парадигм.

Об'єктом дослідження є дієслова із семантикою руху.

Мета статті – виявлення базових критеріїв поділу та створення класифікації дієслів семантичного поля «рух».

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

уніфікувати тлумачення понять «рух» та «переміщення»;

виявити дієслова, які належать до семантичного поля руху;

ідентифікувати домінуючі семи, властиві структурі вербативів руху;

встановити будову семантичного поля «рух».

У широкому розумінні рух – це «спосіб існування матерії, який полягає в безперервній зміні всього наявного і виявляється в безпосередній єдності перервності і неперервності простору і часу» [3, с. 1280]. Наше дослідження базуватиметься на вужчому значенні цього поняття: рух – «зміна положення кого-, чого-небудь унаслідок обертання, коливання, переміщення і т. ін.» [3, с. 1280]. Отже, поняття «рух» у вузькому розумінні є тотожним поняттю «переміщення», що означає «зміну місця знаходження кого-, чого-небудь; перенесення чогось з одного місця в інше» [3, с. 918]. Для уникнення розбіжностей у термінології під час створення класифікації пропонуємо вважати ці поняття тотожними.

Складність уніфікованого поділу дієслів руху української мови зумовлена:

1) **багатозначністю** лексем на позначення руху, наприклад: *мотати* (1. «навивати, накручувати що-небудь на щось»), *мотати* (2. «кивати, хитати (головою)») та *мотати* (3. «швидко йти, бігти кудись»). Таким чином, слово *мотати* належить до трьох ЛСГ. Саме тому для аналізу береться не вся семантична структура слова, а його окремі лексико-семантичні варіанти (ЛСВ); **енантиосемією**, наприклад: *чимчикувати* (1. «йти швидко, поспішно, часто ступаючи») → *чимчикувати* (2. «йти (перев. повільно); плестися»);

2) **однобічністю типологій**, зумовленою існуванням різноманітних критеріїв класифікації і важкістю (а подекуди – і неможливістю) їх комплексного поєднання тощо.

Для структурування лексики вагомим є визначення ядерної семи, властивої всім конститuentам аналізованого поля. Лексикографічний аналіз будови слів із семантикою руху дає підстави визначити ядерне значення цих вербативів – архісему «рухатися». На основі встановленої архісеми відбувається об'єднання дієслів в єдине семантичне поле. У нашому розумінні поняття «рух» передбачає наявність облігаторного складника – траєкторії – «неперервна крива, яку описує рухоме тіло відносно даної системи відліку» [1, с. 675].

Конкретизаторами ядерної семантики аналізованого поля вербативів виступають такі семи: сема «роль суб'єкта» (див. нижче);

сема «наявність об'єкта руху»: «присутність»/«відсутність». Об'єктом руху є неживі предмети, а також істоти, котрі знаходяться у рухомому стані. Рухомий стан об'єкта стає можливим тоді, коли спричинений безпосереднім рухом суб'єкта (*нести*: рух S → рух O), завдяки фізичній дії суб'єкта, котра активізує рух об'єкта (*гойдати*: дія S → рух O) тощо;

сема «середовище»: «вода» (*плавати*)/«земля» (*бігти*)/«повітря» (*летіти*);

сема «спосіб»: «природний» (*лізти*)/«технічний» (*їхати*);

сема «характер руху»: «поступальний» (*іти*)/«коливальний» (*гойдати*)/ «обертальний» (*крутити*);

сема «спрямованість»: «односпрямованість» (*їхати*)/«різноспрямованість» (*їздити*).

Допоміжною при формуванні синонімічних рядів у межах ЛСГ є, наприклад, сема «інтенсивність» («повільно»/«нормально»/«швидко»). Ця сема вказує на швидкість руху: *плентати* («йти, їхати, пересуватися повільно, через силу») → *іти* («ступати ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі») → *мотати* («швидко йти, бігти кудись»).

У нашій роботі запропоновано делімітацію вербативів лексико-семантичного поля руху на основі семи «роль суб'єкта» (основний критерій), а також низки допоміжних критеріїв (вказівка на середовище, засіб, характер, інтенсивність руху тощо).

Суб'єктом руху вважаємо живу істоту (людину, тварину) або ж неживий предмет, котрим керує істота, наприклад: *Пташка летить* та *Літак летить*.

Роль суб'єкта кваліфікуємо наступним чином:

суб'єкт як *учасник руху (їхати)*;

суб'єкт як *учасник* та водночас *актуалізатор руху когось, чого-небудь (везти)*;

суб'єкт як *фактичний виконавець (кліпати)*;

суб'єкт як *рушій процесу (штовхати)*.

Відповідно до встановленої ролі суб'єкта у процесі руху у межах аналізованого поля виділено чотири ЛСГ:

I – «Рухаючись, змінювати своє місцезнаходження»;

II – «Рухаючись, змінювати своє місцезнаходження та розташування когось, чого-небудь»;

III – «Рух на місці: рух тілом або його частинами»;

IV – «Спричинювати рух когось, чого-небудь».

За допомогою методу ступеневої ідентифікації, запропонованого Е. В. Кузнецовою [4], ми виокремили синонімічні ряди, відобразивши таким чином парадигматичні відношення в межах ЛСГ. У структуруванні домінуюча роль належить додатковим семам, які виступають конкретизаторами основних семантичних елементів.

I. ЛСГ «Рухаючись, змінювати своє місцезнаходження»

Вербативи виокремленої ЛСГ виражають семантику руху суб'єкта у просторі. Абстрактним ядром ЛСГ виступають ЛСВ дієслів *переміщатися* і *переміщуватися* (1. «змінювати своє місцезнаходження, займати інше місце, пересуватися кудись»), *рухатися* (2. «переміщатися, пересуватися»).

1.1 Початок переміщення: *пуска́тися, руша́ти* тощо.

1.2 Переміщатися + земля + кроками: *грясти́, дріботіти, іти́ (йти́), крокува́ти, ступа́ти, то́пати, ходи́ти, ходжа́ти, шкромба́ти* тощо.

1.3 Переміщатися + земля + кроками + на невеликому просторі: *воруши́тися, топта́тися, тупцюва́ти, тупця́ти* тощо.

1.4 Переміщатися + земля + кроками + утворювати звуки: *чала́пати, тала́пати, шеле́пати, шльо́пати, шоло́пати* тощо.

1.5 Переміщатися + земля + кроками + швидко: *кида́тися, мота́ти, майнува́ти, мерехті́ти, мча́тися, чимчикува́ти, шмига́ти, шпа́рити, шуга́ти, шурува́ти, шурха́ти* тощо.

1.6 Переміщатися + земля + кроками + без мети та напрямку: *блуди́ти, блука́ти, броді́ти, валанда́тися, валаса́тися, вія́тися, ве́штатися, лінда́ти, сновига́ти, слоня́тися, тиня́тися* тощо.

1.7 Переміщатися + земля + кроками + з пошкодженою ногою: *кли́гати, кульга́ти, куля́ти шкандиля́ти, шкандиба́ти, шкин́тати, шкутильга́ти, штигу́діти* тощо.

1.8 Переміщатися + земля + кроками + нетвердою ногою: *плута́тися* тощо.

1.9 Переміщатися + земля + кроками + по кривій лінії: *виля́ти, вихля́тися, кривуля́ти, петля́ти, петлюва́ти* тощо.

1.10 Переміщатися + земля + кроками + безладно: *киши́ти, мета́тися, метуши́тися, кома́шитися, тика́тися, ша́стати* тощо.

1.11 Переміщатися + земля + кроками + далеко, неохоче: *пе́рти, телю́щитися, тараба́нитися, таска́тися* тощо.

1.12 Переміщатися + земля + кроками + непомітно: *кра́стися* тощо.

1.13 Переміщатися + земля + кроками + повільно й важко: *бе́йкатися, брести́, волочи́тися, ди́бати, плє́натися, су́нутися, теліпа́тися, чала́пати і чала́пати, ча́пати, чвала́ти¹, чимчикува́ти, чо́вгати, човпті́* тощо.

1.14 Переміщатися + земля + кроками + навпростець: *опрошкува́ти, простува́ти, прямува́ти* тощо.

1.15 Переміщатися + земля + кроками + масою: *вали́ти², рину́ти, тарагу́нитися, текти́, товпні́тися* тощо.

1.16 Переміщатися + земля + військовою дорогою: крокувати, марширувати, спацірувати, шпацірувати тощо.

1.17 Переміщатися + земля + бігом: бігати, бігти, гасати, гнати і гонити, ганяти тощо.

1.18 Переміщатися + земля + підстрибом: галопувати, геціати, гопати, скакати, стрибати, плігати, цибати, штрикати тощо.

1.19 Переміщатися + земля + лазом: лізти, лазити, плазувати, повзати тощо.

1.20 Переміщатися + земля + лазом + вгору: дертися, карабкатися, підніматися і підійматися, пнутися, чаряпкатися тощо.

1.21 Переміщатися + земля + тілом (частиною тіла) + по поверхні: рачкувати і ряцькувати, соватися, спинкувати тощо.

1.22 Переміщатися + земля + транспортний засіб: їздити, санкуватися тощо.

1.23 Переміщатися + земля + у пошуках когось, чогось, вслід за кимсь: рискати, шукати, ловити, цупитися тощо.

1.24 Переміщатися + назад: вертатися, задкувати тощо.

1.25 Переміщатися + по колу: кружляти, крутитися тощо.

1.26 Переміщатися + з насолодою: вандрувати, гастролювати, гуляти, мандрувати, паляндрувати тощо.

1.27 Переміщатися + повітря: витати, глибати, дзизкати, летіти, літати, лінути, парашутувати, пікірувати, пурхати, ширяти¹, шугати тощо.

1.28 Переміщатися + вода: глісувати, канути, ковзати, пірнати, плісти і пливти, плавати тощо.

1.29 Переміщатися + мета↔переселення + «відносно велика відстань»: емігрувати, іммігрувати, кочувати, мігрувати тощо.

II. ЛСГ «Рухаючись, змінювати своє місцезнаходження та розташування кого-, чого-небудь»

Компоненти ЛСГ маніфестують семантику руху суб'єкта, який актуалізує переміщення кого-, чого-небудь. Абстрактним ядром ЛСГ є ЛСВ лексем *переміщати* і *переміщувати* (1. «змінювати місцезнаходження чого-небудь; переносити з одного місця в інше»).

2.1 Переміщатися (самому) + переміщати (когось чи щось) + природним способом: волокти і розм. волікти, волочити, гирити, двігати, мчати, нести, носити, перти, совати, совгати, сунути, тарабанити, тарганити, таскати, тахтарити, теребити, тирити, толочити, торсати, тябричити, тягти і тягнути, цупити, цуприкувати тощо.

2.2 Переміщатися (самому) + переміщати (когось чи щось) + технічний спосіб: буксирувати, везти, возити, експортувати, імпортувати, катати, парашутувати, транспортувати тощо.

2.3 Переміщатися + супроводжувати кого-, що-небудь; допомагати йти: весті («спрямовувати рух кого-небудь, допомагати або примушувати йти» → 1б. «керувати предметом, що рухається механічно (машиною, автомобілем, судном і т. ін.»), водити (1. «тримаючи когось за руку, лікоть і т. ін., допомагати йти» → 1а. «супроводити когось по якійсь території, приміщенню, показуючи що-небудь, гуляючи тощо»), ескортувати (1а. «супроводжувати кого-, що-небудь, йти або їхати поруч з кимось, чимось»), конвоювати («супроводити кого-, що-небудь конвоєм»).

III. ЛСГ «Рух на місці: рух тілом або його частинами»

Абстрактним ядром ЛСГ є лексема *рухати* (3. «робити рухи якою-небудь частиною тіла»). До виділеної ЛСГ належать такі дієслова: *бóвтати* (рух руками та ногами), *бóрсатися* (рухи руками, ногами, всім тілом), *дрігати* (рух руками, лапами), *кивати* (рух голови), *плéскати* (рух рук), *кліпати* (рух повік) тощо.

IV. ЛСГ «Спричинювати рух кого-, чого-небудь»

Компоненти ЛСГ репрезентують переміщення у просторі, що спричинене конкретною фізичною дією (ФД) суб'єкта. У межах ЛСГ виділяємо менші за обсягом утворення:

4.1 Постійна ФД суб'єкта → рух кого-, чого-небудь: *ворушити* (1. «торкаючись кого-, чого-небудь, злегка рухати»), *двігати* (3. «надавати руху чому-небудь; рухати»), *геціати* і

ги́цати (2. «підкидати вгору»), *гребу́ти* (1. «упираючись об воду веслом або чим-небудь іншим, приводити в рух човен»), *ко́пати* («штовхати ногою»), *коти́ти* (1. «пересувати круглий предмет у певному напрямі, обертаючи його»), *пха́ти* (1а. «штовхаючи, примушувати пересуватися в певному напрямку»), *торса́ти* (2. «штовхати, пхати»), *труча́ти* (діал. «штовхати; спихати»), *штовха́ти* (2. «пхаючи, спрямовувати куди-небудь, змушувати рухатися в якомусь напрямку») тощо.

4.2 Постійна ФД суб'єкта → **ритмічно-коливальний рух кого-, чого-небудь**: *гойда́ти*, *ги́цати*, *колива́ти*, *колиха́ти*, *коліса́ти*, *майтала́ти*, *теліпа́ти*, *трясти́* тощо.

4.3 Постійна ФД суб'єкта → **обертальний рух кого-, чого-небудь**: *крути́ти* (1. «надавати чомусь обертового руху; обертати»), *мота́ти* (1. «навивати, накручувати що-небудь на щось»), *обертати́* (4. «повертати що-небудь навколо його осі, надавати чомусь обертового руху; крутити») тощо.

4.4 Одноразова ФД суб'єкта (напр. *мах рукою*) → **рух кого-, чого-небудь**: *жбу́рляти*, *шпу́рляти*, *кида́ти*, *мета́ти*, *сла́ти* тощо.

Компоненти семантичного поля «рух» є своєрідними буттєвими фіксаторами та виразниками мовної картини світу, а тому займають значущо центральний пласт словникового складу кожної мови, й української зокрема.

На основі аналізу лексикографічних статей нами здійснено відбір дієслів, що формують семантичне поле «рух». Типологію аналізованих лексем створено на основі семи «роль суб'єкта» та допоміжних сем (вказівка на «середовище», «засіб», «характер», «інтенсивність» руху тощо). Таким чином, у межах семантичного поля руху виділено чотири ЛСГ (I – «Рухаючись, змінювати своє місцезнаходження»; II – «Рухаючись, змінювати своє місцезнаходження та розташування кого-, чого-небудь»; III – «Рух на місці: рух тілом або його частинами»; IV – «Спричинювати рух кого-, чого-небудь»). У межах ЛСГ сформовані основні синонімічні ряди, що відображають парадигматичні відношення.

Перспективи подальшого студіювання вбачаємо у детальному аналізі ЛСВ вербативів із семантикою руху; встановленні впливу семантики та валентності вказаних одиниць на їх словотвірну спроможність; дослідженні вербативів руху як твірної бази та їх дериваційної активності на першому ступені деривації, яка безпосередньо залежить від двох вказаних факторів (семантики та валентності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакуленко М. О. Фізичний тлумачний словник / М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 767 с.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
4. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с.
5. Лахно Н. В. Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Лахно. – К., 2006. – 19 с.
6. Лесюк Н. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке [Текст]: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. П. Лесюк. – К., 1982. – 24 с.
7. Орлова Т. М. Семантична структура та лінгвостилістичні можливості назв руху в сучасній українській мові [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. М. Орлова. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.
8. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 / Л. В. Сегін. – Донецьк, 2003. – 21 с.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2014 р.